

Dagmar Hartmanová
Knihovna AV ČR, Praha

Všeobecná encyklopedie vždy představuje úroveň poznání, vědy a kultury doby, ve které vzniká. Je vizitkou a prezentací kulturního národa i zdrojem poučení pro každou jeho další generaci. Je vždy taková, jaká je doba, ve které vzniká, a jací jsou lidé, kteří ji píšou. Vždy to jsou lidé zaujímající přední místa v současné vědě, kultuře a společenském životě. Encyklopedisticky zpracované faktografické informace a lidé, kteří na nich pracují, přecházejí z jedné doby (redakce, kanceláře, slovníku) do druhé. Každá následující encyklopedie je využívá, prověřuje, doplňuje a upřesňuje. Největší prostor dává vždy informacím (zpracovaným v hesla) důležitým pro dobu, ve které vzniká, což je nejvíce patrné na heslech biografických. Historií prověřené a svým dílem pro společnost důležité osobnosti zůstávají, ostatní po právu mizí.

Kořeny encyklopedické literatury v Čechách sahají až ke sklonku středověku a jsou spjaty se založením Pražského vysokého učení (1348). Encyklopedická díla, interpretovaná jako latinsko-české univerzitní učebnice, sestavovala družina mistra Klareta, který byl osobním lékařem Karla IV. Klaretův učebnicový soubor byl svěráznou, domácím potřebám sloužící kompilací kolosálního encyklopedického díla středověku, kterou pod názvem *Velké zrcadlo světa* sestavil francouzský dominikán a důvěrník krále křížáka Ludvíka Svatého. Historicky se vedle Klaretova souboru řadí i encyklopedie *Správovna*, kterou sestavil a králi Jiřímu z Poděbrad věnoval mistr Pavel Židek. V závěru druhé poloviny 15. století sestavil v Čechách poustevník Honorius z Autunu encyklopedii *Elucidarium (Lucidář)* jako bohosloveckou příručku pro poučení laika. Formou dialogu mezi scholastickým Mistrem a encyklopedicky všetečným Žákem probírá tato populární encyklopedie rozmanité stránky středověké medicíny, kosmogonie, zeměpisu, teologie atd. Byla rozšířena ve většině evropských zemí a na českých jarmarcích se ve formě analogické tiskům kramářských písní udržela až do let před první světovou válkou. V Evropě proslulo i vševědné dílo Jana Ámose Komenského jako univerzální, systematicky členěná soustava poznatků, viděných očima současníka epochy manufakturního kapitalismu.

Myšlenkou sestavit český naučný slovník se zabýval již Josef Jungmann, který v něm spatřoval jednu z vhodných pomůcek školské výuky, a zpracování viděl jako výsledek dělby práce mezi přizvanými odborníky-družinou. Měl však na mysli nikoli dílo původní, ale kompilaci německého lexikonu profesora C. F. Funkeho. První návrh na český naučný slovník podal 21. listopadu 1829 nejvyššímu purkrabímu Království českého, hraběti Karlu Chotkovi Fr. Palacký. V návrhu říká: „*Prozatím*

jsme se shodli v mínění, že naše dílo má spojovati pevnou vědeckou snahu s co možná největší srozumitelností a všeobecnou prospěšností, a že tedy má se sice dotýkati všech věd, ale všude především všimati si věcí domácích”. Palacký uvažoval o pěti až šestisvazkové encyklopedii typu naučného slovníku Brockhaus, hodlal jej však koncipovat originálně a pořídit jej vlastními silami českých vědců, umělců, publicistů i lidí praxe. Nepomýšlel na to, že by slovník sloužil potřebám lidového čtenáře, ale výhradně vrstvám inteligence: profesorům, studentům, úředníkům, průmyslníkům, měšťanům ap., se zvláštním zřetelem na Moravany a Slováky. S Chotkovým souhlasem pak svolal do bytu J. Jungmanna schůzku dvanácti předních českých vědců a publicistů. Zde byla zvolena redakční komise (J. Jungmann, J. S. Presl a F. Palacký), konečnou redakcí byl pověřen F. Palacký. Úkol vydat český encyklopedický slovník zakotvila Matice česká v §8 stanov z roku 1830. Úkol byl však nad síly všech zúčastněných, neboť byli zainteresováni na mnohých jiných činnostech, odměna byla „nevalná až žádná”, sám Palacký se soustředil na své hlavní dílo Dějiny národu českého v Čechách i na Moravě. Z velkého plánu zůstalo jen několik statí uvedených v letech 1833 a 1835 v časopisech *Květy* a *Musejník* jako „ukázky českého slovníka encyklopedického”. Knihy zakoupené pro potřeby encyklopedického slovníku byly předány Národnímu muzeu, materiály zpracované jeho redakcemi uloženy do fondu Matice české, odkud je později velmi levně odkoupil knihkupec I. L. Kober, který ve spolupráci s Fr. L. Riegreem začal v roce 1859 vydávat první v češtině dokončený naučný slovník.

Riegrův slovník naučný

je první českou encyklopedií. Byl vydán v letech 1860-74 v nakladatelství Kober (1. díl ještě spolu s Markgrafem) pod názvem *Slovník naučný*. F. L. Rieger jej sestavil spolu s lexikografem Jakubem Malým, který pak po návratu Riegra k veřejné činnosti převzal jeho místo v redakci a díla se ujal s velkou erudicí. Poprvé se významně osvědčil, když spoluredigoval klíčový text slovníku - heslo *Čechy* (1861-62). Později vedl redakci i dalších encyklopedických slovníků a ještě jako stařec nabídl pražskému nakladateli J. Ottovi zpracování naučného slovníkového díla, z něhož se pak zrodil Ottův slovník naučný.

Za model slovníku sloužil čtyřdílný Malý Brockhaus z roku 1856. Neměl původní heslář, neboť Rieger vycházel ze získaného hesláře Palackého, který doplnil a přepracoval. Při práci byly také použity zbylé materiály z chystané encyklopedie Palackého. Byly to dva rejstříky (knižní a cedulkový) a dva svazky hotových textů (jeden byl neúplný). Slovník bohatě čerpal z literatury. Bibliografie zaznamenává četná zahraniční díla, nežádka nejčerstvějšího původu. Informace poskytovala i příruční knihovna obsahující přehledy, statistiky, atlas a rozsáhlá encyklopedická díla. Jádro knihovny tvořilo 46 svazků *Meyers Lexikon* vycházejícího v letech 1840-53. Riegrův slovník je koncipován v 11 dílech, svazek doplňků vyšel roku 1874. Stránka je dělena do dvou sloupců a 72 řádek. V prvním díle, obsahujícím pouze písmena A a B, jsou

na první stránce v seznamu přispěvatelů uvedeni např. Ed. Grégr, Václav Hanka, Fr. Palacký, Jan Purkyně, řada profesorů gymnázií i univerzit a církevních kapacit. Seznam je doplněn jejich značkami, kterými jsou pak označena jimi napsaná hesla. Riegrova autorská účast byla v heslech biografických, genealogických, topografických, vojenských (včetně dějin), v heslech z oblasti juristiky a dějin práva, náboženství a jeho dějin, z politické ekonomie, hospodářské politiky i ze zbožiznalství.

V prvním díle je uveden seznam míst s počtem odběratelů I. dílu slovníku v Čechách (4209), na Moravě a ve Slezsku (617), na Slovensku (první Slovenský naučný slovník vyšel v roce 1932) a v Uhřích vübec (348), a v jiných zemích (314, z toho nejvíce Vídeň 178). Uveden je i celkový počet 5488, další díly neodebírá 539, zbývá tedy 4949 odběratelů. Další stranu tvoří seznam zkratk s tímto nadpisem: *“Vysvětlení důležitějších skrácenin a znamení, jichž ve Slovníku naučném užito.”*

Hesla jsou řazena abecedně. Každé písmeno začíná popisem jeho:

☐ historie

a - *“první počátek jeho nalézá se v Egyptě, v písmě hieroglyfickém; odtud se dostalo k Feničanům, potom od těch dále k Řekům, Etruskům a Římanům, a odtud prostředkem Germánův konečně k nám...”*

☐ umístění a významu v jiných jazycích

a - *“v abecedě feničské (i v hebrejské) slove Alef, v řecké Alfa, v irské Ailm (borovice), v staroslovanské Az (já)”*

☐ výslovnosti

a - *“zvuk písmena a tvoří se pouhým otevřením úst a vyražením dechu skrze hrdlo; a proto zvuk tento jest nejprostší, nepřirozenější a nejstarší; nemluvně dadouc od sebe první hlas, ozve se se zvukem písmena a. V mluvě lidské znamená rozličná hnutí mysli jako radosti, žalosti, podivení, přitom obyčejně nakonci přijímajíc přídech h nebo ch anebo j (ah, ach, aj)”*

☐ způsobů používání

a - *“v jazyku českém i v jiných jazycích slovanských jest písmeno a nejobyčejnější spojovadlo slov a rčení rozličných...”*

Slovník vysvětluje v písmenu **a** i v té době používané fráze z cizích jazyků (*“a la bonne heure, fr. alabonor, v šťastnou hodinu”*), zkratk používaných v knihách (*“A.D. = anno Domini = léta Páně, aneb a.d. = a dato, od času daného”*) nebo v úředním styku (*“A.u.s. actum ut supra, psává se na protokolech, značí: Stalo se jakož svrchu psáno”*).

Heslo **a** má 314 řádek. Jeho autorem je František Řezáč, spirituál u sv. Jiří, redaktor Školy a života.

Písmeno **a** v rozsahem srovnatelné Malé československé encyklopedii (MČSE), vydané o 124 let později, je zpracováno v duchu doby a současné míře poznání takto:

“a 1. první písmeno věšiny abeced; spojka; 2. hud. a)

jméno tónu a příslušné noty; v naší tónové soustavě VI. stupeň diatonické stupnice C dur; b) komorní a, tón a' (jednočárkované a), který je základem ladění hud. nástrojů. Jeho kmitočet byl stanoven s mez. platností 1939 v Londýně na 440 hertzů; bylo tak provedeno sjednocení všech dřívějších ladění (např. 1858 v Paříži a 1885 ve Vídni stanoven kmitočet na 435 hertzů); c) ozn. tóniny nebo akordu; a značí tóninu a moll nebo mollový kvintakord (a-c-e), A tóninu A dur nebo durový kvintakord (a-cis-e); d) zkratka pro alt; 3. fyz. a) ozn. pro jed. plochy ar, 1 a = 100 m²; b) zn. pro předponu atto-; 4. na hodinkách avance (zrychlení chodu).”

Heslo **a** má 20 řádek. Autor není uveden, neboť seznam všech autorů není v této encyklopedii uveden vůbec.

Každá více než čtyřdílná encyklopedie má v prvním díle zpracována maximálně dvě písmena, neboť plány jsou vždy velké. Každý další díl však může vyjít jen, jsou-li s prací hotovi všichni spoluautoři. V každém dalším díle tedy zákonitě počet zpracovaných písmen přibývá. Poslední díl Riegrova slovníku obsahuje písmena O-Ž (15 písmen) plus *“Doplňk třetí a poslední článků života- a rodopisných”*.

Důležitost informace pro danou dobu ukazuje např. biografie Václava Brožíka (*1852). V době vydání posledního dílu mu bylo 22 let. V Riegrově slovníku je nazván vzácně nadaným českým malířem a jeho heslo má 56 řádek. V MČSE (vyd. 1984) je u hesla V. Brožík datum narození 1851 a má rozsah 8 řádek.

Vcelku má slovník 12 712 stran a odhadem (nikdo to nikdy nespočítal) asi 80 000 hesel. V roce 1865 byl doplněn sedmisvazkovým Názorným atlasem. Práce na Riegrově slovníku trvala 15 let a v jeho doslovu je čtenářům připomenuta její obtížnost, náročnost, potřeba a záslužnost, ale nechybí ani takto formulovaná omluva:

“Jestliže poslední část díla, jmenovitě doplňky, přísné kritice některých slabších stránek poskytuje, budiž to omluveno tou okolností, že na samém sklonku díla nelze již bylo pohromadě udržeti dosavadní síly redakce, tak že tato část “Slovníku naučného” jest namnoze dílem pouhých ochotníků.”

Redakce slovníku se totiž několikrát stěhovala, přičemž občas poztrácela rukopisy. Redaktoři odcházeli, kruh spolupracovníků vymíral (plná pětina spoluautorů se nedočkala závěru), zvláště nejisté byly poměry po Koberově smrti. Za války v roce 1866 Slovník dokonce přestal vycházet a redakce se rozpadla.

Slovník byl velmi oceňován jako dovršitel jazykového úsilí, zejména pokud jde o odborné názvosloví. Byl však i kritizován pro formální nedostatky (příliš drobné písmo, nesprávné odkazy, někdy faktografická nespolehlivost), stinnou stránkou byla přemíra rodopisných dat (heslo Hus má např. 9 sloupců, heslo Schwarzenbergové 21).

Největší pozornost vyvolal výrazně slovanský charakter Slovníku. Jako kompendium slavistiky našel upřímný ohlas především u slovanských národů, oceňován byl však např. i v sousedním Německu. Řada statí

vyšla jako separáty, např. Malého životopisná stať *F. Palacký*. Některé staťe byly přeloženy do slovanských, některé do neslovanských jazyků. Do němčiny byla přeložena významná Zapova stať *Praha*, nejuplněnější pohled na město i na Pražský hrad. Lublaňská Matice vydala slovníkové staťe jako antologii. Stať *Jugoslávie* sloužila za učebnici na chorvatských středních školách.

Lidí přecházejících z encyklopedie do encyklopedie je řada a mnozí se měnili v souladu s dobou. Do Riegrova slovníku napsal F. Palacký pro heslo *Čechy* stať *Dějiny politické*, v níž po úvodu, obsahujícím stručné teze o filozofii českých dějin, podal výklad národní historie do nástupu Habsburků v roce 1526. Tuto stať publikoval v roce 1918 prof. dr. Zdeněk Nejedlý pod názvem *Stručné dějiny národu českého*; vyšla jako první svazek melantrišské České knihovny. Za svého života pak Nejedlý napsal tři desítky staťe pro naučné slovníky. Pro Ottův slovník naučný pracoval od roku 1899 deset let, spolupracoval s Masarykovým slovníkem naučným a podílel se na připravované, nikdy nevydané encyklopedii ve společnosti Orbis založené v roce 1923.¹⁾

Ottovy slovníky naučné

Jedním z úkolů, které Masaryk vytyčil v pracovním programu české vědecké práce, formulovaném v Atheneu v článku *Jak zvelebovati literaturu naukovou*, byla i nezbytná potřeba české encyklopedie. Napsal:

“K nejnmutějším požadavkům naší literatury patří přede všemi nový Naučný slovník. Pro nás encyklopedický slovník význam má větší než pro národy s literaturou světovou; těm slovník konverzační je hlavně populárnou kondenzací všech vědomostí, nám vedle toho poskytuje v mnohých odborech jedinou možnost něco napsat. Nestane-li se to v Naučném slovníku, kde a kdy napsati, resp. poučiti se máme česky např. o japonské literatuře?”

K realizaci však bylo třeba základních pracovních zkušeností (jejich nedostatek připomínal Masaryk ještě dlouho po vydání Ottova slovníku naučného), promyšlené koncepce, obratné organizátorské a redaktorské ruky a především nakladatele, který by nesl finanční břemeno náročných příprav i riziko celého podniku. Ještě před Masarykovým článkem o potřebě české encyklopedie v Atheneu uvažoval tehdy již známý mladý pražský nakladatel Jan Otto (*1841) o překonání zastaralého Riegrova slovníku naučného. Přemýšlel o tom již počátkem osmdesátých let, radil se s některými představiteli české vědy, ale ne-mohl najít nikoho, kdo by se ujal redaktorské a organizační práce. Masaryk přišel do Prahy až v roce 1882 a své místo i postavení v české vědě si teprve začínal budovat.

O řízení slovníku projevil zájem Jakub Malý (spoluredaktor Riegrova slovníku) a vypracoval na jaře 1884 nárys slovníku nazvaného *Národní encyklopedie česká*. Měla na základě vědeckých poznatků informovat o stavu a rozvoji jednotlivých vědních oborů, přinášet zevrubné údaje z oblasti zeměpisu, národopisu, historie i statistiky Rakousko-Uherska i základní informace o kultuře jiných států a hlavně o našich (českých a slovanských) zemích. Jakub Malý sestavil i seznam spolupracovníků, ale jeho smrt v březnu 1885 způsobila, že k práci na slovníku

nedošlo.

Otto vydal Masarykovi několik drobnějších prací, jejich rozhovory o české encyklopedii vedly až k nakladatelské smlouvě, datované 22. 9. 1885, která zavazovala Masaryka k obstarávání veškerých redakčních prací, k péči o rozsah i obsah slovníku, k pečlivému přehlížení rukopisů i celkové revizi celého díla. Otto vzal na sebe finanční stránku a zavázal se vyplácet Masarykovi měsíční plat 100 zlatých, zajistit a honorovat redakčního sekretáře, opisovače a zřídit pro potřebu redakce příruční knihovnu. V duchu této smlouvy zřídil rozsáhlou slovníkovou kancelář. Při hledání spolupracovníků dával Masaryk přednost lidem spíše úzkého badatelského zaměření před polyhistory, což bylo pojetí vědy typické právě pro starší vědeckou generaci. Sám vybíral odborné redaktory (většinou spolupracovnice Athenea), kteří si pak další spolupracovnice již vybírali podle vlastního uvážení. Kruh kolem Athenea tvořili “mladí”, ale Masaryk i Otto stáli i o spolupráci se “starými”. Mladí a staří měli sice názorové neshody, k vážnějšímu konfliktu však nedošlo. Pro sebe si Masaryk ke zpracování ponechal psychologii, sociologii, filozofii a logiku. Pro informaci odborných redaktorů vypracoval tištěný *Program o plánu ku zpracování české encyklopedie*, který obsahuje např. tyto pokyny:

“Každý důležitější předmět věcný i slovesný míti bude v abecedním pořádku svá hesla....Každá věda nebo samostatnější část vědy budiž zpracována tímto způsobem: 1. definice a popsání vědy, 2. metoda charakterizování, 3. části udány, 4. věcný a logický poměr k vědám jiným, 5. stručné dějiny vědy, 6. filosofická hodnota vědy.”

Program obsahoval i technické pokyny pro spolupracovnice a určoval ediční termíny celého díla. Přípravné práce měly být skončeny během jednoho roku a v druhé polovině roku 1886 mělo dojít k vydání prvního dílu, do osmi let posledního. Jedním z nejvýznamnějších a stále diskutovaných problémů bylo formulační zpracování, které by současně vyhovělo přísným požadavkům přesného odborného vyjádření a zároveň bylo srozumitelné široké veřejnosti. Problémy způsoboval i nedostatek české odborné terminologie. Masaryk byl však od práce na slovníku odváděn jinými vnějšími záležitostmi a v únoru 1886 byly na stránkách Athenea zahájeny boje o pravost Rukopisů. Tato bitva zpřetrhala mosty (vratké i pevné) spojující univerzitní učitele i vědce v boji za rozvoj české vědy a rozdělila všechny na dva tábory. Otto se do rukopisných sporů nemíchal, neboť nevěděl, jak zápas skončí, a do slovníku potřeboval obě strany. Navíc již do slovníku investoval více než 40 000 zlatých. Firma Kober (hlavní vydavatel Riegrova slovníku) využila situace a na podzim 1886 oznámila úmysl vydávat po sešitech v redakci F. Bačkovského seriál doplňků k Slovníku naučnému. Otto požadoval na Masarykovi zlepšení práce, jenže řada spolupracovníků odmítla a další vyzvání odmítali s Masarykem spolupracovat. V lednu 1887 napsal Otto Masarykovi dopis s kategorickou žádostí o složení účtů jeho dosavadní práce. Koberovy doplňky, připravované s daleko menšími náklady a mající mnohem menší hodnotu a význam, začaly úspěšně vycházet a strhávaly na sebe pozornost veřejnosti. Masarykova

osobnost, zpočátku povzbuzující, se v té době stala brzdicím momentem, a mělo-li být vydání Ottova slovníku uskutečněno, musel Masaryk odejít. Masaryk to pochopil a nabídl Ottovi rezignaci, kterou Otto radostně přijal. Přislíbil však osobní spolupráci a doporučil za sebe svého přítele O. Hostinského, který se pokusil bohužel neúspěšně sestavit hlavní redakci (se stoupenci "starých"). Otto se tedy musel obrátit přímo na tábor "starých". Ustanovil se redakční kolektiv, v němž byli F. J. Studnička, Jaromír Čelakovský, Emanuel Maixner, Otakar Feistmantel, Josef Šolín a teologové Klement Borový a František Krásal. Ředitelem kanceláře se stal prof. Josef J. Kořán. První svazek slovníku - s novým názvem **Ottův slovník naučný** - byl připraven z valné části z materiálů bývalé redakce. Rozjela se rozsáhlá propagační kampaň a nábor nových spolupracovníků. Další díly byly zpočátku koncipovány v duchu prorukopisném a protimasarykovském, což samozřejmě vedlo zase k výpovědi spolupráce stoupců Masaryka a odpůrců Rukopisů, ale později vyhocení ustoupilo klidnému a věcnému objektivismu. V lednu 1888 se na knižním trhu objevil první sešit tohoto slovníku, další díly pak vycházely dvacet let, až do roku 1908. Práce se významně účastnil například i F. X. Šalda. Jeho šifra se objevila poprvé v 8. dílu v sešitě z 23. ledna 1894 a naposled v posledním, 27. dílu. Do Doplňků již nepřispíval.²⁾ V červnu 1908 pak Šalda o Ottově slovníku napsal: "...je v něm uzavřen kus našeho vědeckého a literárního rozvoje...", ale "...bezděky kus jeho bídý...". Vyjádřil jí slovy: "... sub voce *Bůh* tvrdil teologický autor něco, co sub voce *Kant* vyvracel filosof..."

Slovník neměl v obsahu a rozsahu předchůdce, byl výběrem hesel a formou zpracování zcela originální a krásně ilustrovaný. Bylo to do té doby největší soustavné české literární dílo a jedna z největších světových encyklopedií vůbec. V řízení redakční kanceláře se vystřídal Josef J. Kořán (1887-92), prof. Rudolf Dvořák (1892-98) a Primus Sobotka (1898-1908).³⁾

V redakci pracovalo asi 56 lidí. Na slovníku se podílelo 1086 odborníků, kteří zpracovali 139 418 hesel doplněných 4888 ilustracemi a 479 zvláštními přílohami. Dvacet sedm svazků obsahuje 27 789 stran, dvacátý osmý díl doplňky. První sešit si mohli zájemci koupit za 36 krejcarů 22. ledna 1888. Slovník vycházel průměrnou rychlostí půldruhého svazku za rok. Zvláštní pozornost byla věnována českým národním dějinám a historii a kultuře ostatních slovanských národů. Řada hesel má charakter původních vědeckých studií, k nejhodnotnějším patří hesla historická, literární, filozofická a hesla historického místopisu. Slovník zevrubně pokrývá českou i světovou skutečnost 19. století. Demonstruje rozvoj české národní společnosti na přelomu 19. a 20. století, svébytné postavení českého národa mezi ostatními evropskými národy i jeho přínos evropské kultuře. Některá hesla jsou však až nepřehledně dlouhá. Například heslo *František Palacký* bylo vydáno i jako samostatná brožura. V úrovni poznání, zejména v oblasti přírodních věd, je však již zastaralý.

V poslední československé encyklopedii *Malé československé encyklopedii* má slovník samostatné heslo:

Ottův slovník naučný (originální název *Ottův Slovník naučný, Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*), OSN - dosud nejrozsáhlejší č. všeob. encyklopedie, vydaná 1888-1909, nakl. J. Otto v Praze. Slovník má celkem 28 dílů (27 dílů vlastní encyklopedie, 1 díl doplňky), obsahuje kolem 150 000 hesel na 28 912 stranách. Autorsky či redakčně se na jeho přípravě podílelo zhruba 1100 spolupracovníků, mezi nimi i mnoho čelných č. vědců, novinářů a spisovatelů. O. s. n. byl pův. č. encyklopedickým dílem, vycházejícím z dobových kult.-osvětových potřeb i polit. snah nár. společnosti věnujících zvl. pozornost jak č. nár. dějinám a kultuře, tak historii a kultuře ostatních slovanských národů. Specifickým způsobem obrazel aspirace č. vědy, kultury i politiky koncem 19. a zač. 20. století; vedle určitého vlivu starší konzervativní generace č. vědců, se v něm výrazně uplatňoval nastupující pozitivisticko-liberalistický věd. proud. Řada jeho hesel má charakter pův. věd., popř. populárněvěd. studií, k nejhodnotnějším patří pak hesla z oblasti historie, hist. místopisu, liter. a filozofie. O. s. n., který byl svým obsahem i kvalitou zpracování srovnatelný s nejvýz. svět. encyklopediemi, demonstroval rozvoj č. nár. společnosti na přelomu 19. a 20. století, svébytné postavení českého národa mezi ostatními evr. národy i jeho přínos evr. kultuře. - Z velkého O. s. n. vyšly dva stručné výtahy: 1905-06 *Malý Ottův slovník naučný* dvoudílný a 1908 *Ottův kapesní slovník naučný* jednodílný. 1930-43 bylo (nejprve Ottovým nakl., od 1936 nakl. Novina) vydáno 12 svazků dodatků O. s. n. s názvem *Ottův slovník naučný nové doby* (OSNND), které vedle faktografických doplňků obsahují i nová zpracování řady pův. hesel. O. s. n. na úrovni soudobé vědy a zvl. podrobně encyklopedicky zachycují hist. vývoj od 1. svět. války do konce 30. let. V době nacistické okupace bylo vydávání OSNND zastaveno (poslední díl končí heslem "Užok", vyšel 1943); po válce již nebylo obnoveno, takže OSNND zůstal torzem.

Po smrti Jana Otty (1916) bylo nakladatelství přeměněno v akciovou společnost, která v roce 1930 začala na žádosti majitelů Ottova slovníku naučného vydávat dodatky nazvané **Ottův slovník naučný nové doby** (OSNNV). Celkem 12 knih (6 dílů, každý po dvou svazcích) vycházelo v letech 1930-1943, do třetího dílu druhého svazku (včetně) slovník vydávalo nakladatelství J. Otto s. r. o. v Praze. Rozpad knižního trhu přivedl společnost ke krachu a k převedení redakce do agrárního nakladatelství Novina. Další díly pak vycházely v nakladatelství Novina (tiskařské a vydavatelské podniky, zapsané jako společenstvo s r. o. v Praze 11). Šéfredaktorem byl prof. dr. Bohumil Němec (řádný profesor Karlovy univerzity v Praze), vedoucím redaktorem dr. Jaroslav Kolářik. V posledním díle (1943) je však psáno, že dodatky k velikému slovníku naučnému řídí vrchní redakce. Grafickou úpravu provedl Karel Svolinský. V 11 knihách obsahuje slovník v převážné míře hesla nová (jsou opatřena hvězdičkou). Doplňky ke starým heslům zpracovaným v Ottově slovníku naučném jsou bez hvězdičky. Všechna hesla jsou (stejně jako u Ottova slovníku naučného) opatřena iniciálami či značkou autora hesla.

V 1. díle v úvodu šéfredaktor prof. dr. B. Němec o slovníku píše: "*Přihlíží, zvláště pokud se týče politických a sociálních otázek, jakož i historie, ke světové válce, jakož i k změnám, které po ní následovaly, snaží se však také, aby v sebe pojalo pokroky přírodních věd, lékařství a techniky, umění, filosofie a psychologie a ostatních oborů vědních za posledních 20 let, jakož i aby referovalo o všech nových zjevech v lidském myšle-*

ni....” a dále pokračuje “*Při tom ovšem je se zvláštní pozorností přihlíženo k otázkám, týkajícím se naší republiky, jejího vzniku a vnitřního vývoje, k jejímu postavení mezinárodnímu, a za druhé k otázkám slovanským*”.

Slovník je opatřen barevnými i černobílými ilustracemi uváděnými vždy na začátku knihy jako přílohy. K technice zpracování se prof. Němec v úvodu vyjádřil takto: “*Dodatky nemohly být tištěny na hlazeném papíru, který je vždy daleko méně trvanlivý, je těžší a tlustší než papír, jehož bylo k tisku užito. Poněvadž na něm však nelze tisknout obrázků barevných nebo sítkou reprodukováných, musí být obrázky takové vlepujány do textu, jak se to děje také u většiny jiných moderních encyklopedií...*”

Součástí 1. dílu slovníku je výklad transkripce cizích slov, seznam knih-pramenů, seznam zkratk a seznam spolupracovníků. Dále je zde uveden seznam členů redakce, konzultantů korektur díla, seznam příloh s uvedením čísla stránky. Poslední stránka každého svazku slovníku je věnována opravám tiskových chyb.

Slovník vedle faktografických doplňků zachycuje podrobně historický vývoj od první světové války do konce 30. let, obsahuje i nová zpracování řady původních hesel na úrovni soudobé vědy.

Ottovy slovníky vznikaly v demokratické době. Vydavatel v nich mohl mít koho a co chtěl. Nesměl se dopustit urážky císařského majestátu, po roce 1918 pak vlády a prezidenta republiky. Poslední díly, vycházející za druhé světové války, byly sice Němci cenzurovány, ale buď byl cenzor tak loajální, nebo tomuto druhu literatury nebyla věnována patřičná pozornost, protože ve slovníku je možno najít např. i životopis monsignora Šrámka, předsedy exilové vlády v Londýně, končící rokem 1938. U lidí neárijského původu je za jménem zkratka ž.p., která v seznamu zkratk není, takže čtenáři mnohdy ani nevěděli a dodnes nevědí, co to znamená.

Ottovy slovníky naučné vznikaly nejen v době demokratické, ale také v době fungujícího tržního hospodářství. J. Otto se proto staral také o propagaci svých slovníků, o dostupnost pro slabší majetkové vrstvy i o reprezentativní vydání pro vrstvy majetné. Slovníky jsou dodnes, díky jejich technickému zpracování, ozdobou mnohých knihoven, díky svému obsahu i informačnímu bohatství jsou stále používaným a ceněným informačním pramenem. V roce 2000 se prodává reprint Ottova slovníku naučného, který společně vydávají nakladatelství Paseka a Argo, a jeho digitální podoba *Ottova encyklopedie obecných vědomostí na CD-ROM* z produkce vydavatelské společnosti AION s. r. o.

Masarykův slovník naučný

Po vyhlášení státní samostatnosti v roce 1919 byla v Praze založena akciová společnost Československý kompas, tiskárensko-vydavatelská instituce specializovaná na vydávání komentovaných zákonů republiky (na veřejnost pronikla jako právnícké nakladatelství). Kromě souborů různých výsledků zákonodárné činnosti vydávala obdeník *Úřední oznamovatel*, tiskový orgán ministerstva spravedlnosti, a záhy se rozhodla přikročit k vydání

naučné slovníkového díla. Pro vydání byly pohotově vědecké kádry, z nichž nemalý počet získal uznání i mimo domácí hranice. Lexikografické tradice byly a soudobé tiskové komentáře prozrazují, že dílo bylo netrpělivě očekáváno s důrazným požadavkem, aby nevycházelo dvacet let jako Ottův slovník naučný. V cestě stála jediná překážka: nekonsolidované poměry poválečné polygrafie. O koncepci slovníku vyšla v deníku Československá republika programní stať prof. dr. Emanuela Rádl a až v roce 1924. Počítalo se s lidovým čtenářem, což se objevilo i v podtitulku (Lidová encyklopedie všeobecných vědomostí). Vzhledem k rozsahu, znatelně menšímu než v předchozích českých reprezentativních encyklopediích, měla být informace podána “telegraficky stručným způsobem”. Důraz byl položen na informace o Čěších, Slovácích a Slovanstvu vůbec a o sousedních evropských státech. Ve slovníku neměly být obsaženy dějiny panovnických rodů a králů, jeho dějepisná část měla vycházet z historických dat všeobecné povahy. Klíč k pochopení ideové koncepce díla je ukryt v jeho názvu. Slovník byl se svolením prvního československého prezidenta T. G. Masaryka označen jeho jménem a kladl si za cíl propagovat jeho filozofický světový názor. Masarykův patronát nového slovníku byl podepřen i volbou hlavního redaktora, neboť profesor Rádl byl nejen jeho žákem, ale především reprezentantem filozofického realismu mezi dvěma světovými válkami. Masaryk se o českou encyklopedii zajímal, její potřebnost nejen uznával, ale i propagoval, ale žádné heslo do ní nenapsal.⁴⁾

Masarykův slovník byl rozvržen na 6 svazků a první měl čtenář dostat koncem roku 1923. První díl slovníku byl však připraven až v říjnu 1924, vydavatelé jej nachystali k březnovým 75. narozeninám T. G. Masaryka. Vydání nakonec obsáhlo 7 svazků, zřejmě v důsledku hospodářské krize bez předpokládaného dodatkového svazku. Slovník vycházel v letech 1925-33, editoři opřeli prodej o předplatitelskou obec a na rozdíl od předchozích naučných slovníků nebylo toto dílo proponováno v sešitovém vydání. Recenzenti (redaktor Lidových novin Pavel Váša a národohospodářský dějepisec dr. Bedřich Mendl) se mimoděk shodli, že redakce se spíše slovy než skutky dovolává Masarykova světového názoru, a to jak v koncepci, tak ve způsobu výkladu. Nejzávažnější připomínka, že mezi autory v drtivé míře převažují pražští odborníci, je pravdivá, neboť z celkového počtu 255 autorů připadá na mimopražské pouze 2,8 %. Vcelku se na slovníku podílelo 754 autorů, tzv. domácí redakci prošlo 14 členů, jejich práci řídil JUDr. Karel Franzl. Funkce hlavního redaktora přešla v průběhu vydávání z profesora Rádl na historiografa a bibliografa dr. Zdeňka Tobolku, který byl od počátku členem hlavní redakce. Mezi zajímavé přispěvatele a účastníky tohoto díla patří např. režiséři J. Honzl a nositel prvního československého Oscara Elmar Klos, teoretik umění K. Teige, literární vědec a kritik B. Václavek, politik K. Kreibich, novinář J. Weil, básník V. Nezval aj. Podstatnou část hesla SSSR zpracoval a přílohy k němu vybral dr. Vladimír Procházka (redaktor revue Nové Rusko a korespondent sovětské tiskové agentury TASS), který se po roce 1945 stal hlav-

ním redaktorem první poválečné československé encyklopedie Příručního slovníku naučného.

Čtenář dostal Masarykův slovník v kompletních vázaných svazcích velikosti 17 x 27 cm. Název díla, pořadové číslo svazku s určením abecedního řádu hesel spolu s vinětou firmy Československý kompas jsou umístěny na bohatě zlaceném hřbetu. Plošný rozsah heslového fondu činí 7762 dvousloupcových stran, jeden svazek má průměrně 1100 stránek. Počet hesel redakce neuvedla, z oznámení ke 4. svazku však vyplývá, že dosavadní čtyři díly obsáhly 64 456 hesel. Lze tedy celkový počet hesel odhadnout na cca 100 000. Lexikální forma je stejná jako u Riegrova a Ottova naučného slovníku. Vedle heslového fondu podala redakce i seznamy spoluautorů, jejich hodnoty i šifry, dále pak opravy a doplňky, seznamy příloh a soustavu používaných zkratk. Svazek 1, 2, 5 a závěrečný jsou opatřeny redakčními proklamacemi. Vedle textových ilustrací (pérovky) obsahuje slovník celostránkové jednobarevné přílohy a soubory map. Slovník neobsahuje rejstřík. Výběr hesel je podřízen “praktickým potřebám českého čtenáře jako příslušníka československého národa a demokratického státu” s přihlédnutím k jeho “hospodářským, sociálním, politickým a kulturním zájmům a potřebám”. Dnešnímu čtenáři podává solidní obraz o Československu 20. a 30. let, o významných představitelích Čechů a Slováků a o myšlenkových proudech země, která od nepaměti stojí na křižovatce dvou světových kultur.

Redakce slovníku sídlila v objektu společnosti Československý kompas, kde byla zároveň administrativa a tiskárna (později grafické závody Svoboda). Ziskáváním abonentů byli pověřeni agenti, kteří navštěvovali osobnosti kulturního a společenského světa a zejména školy.

Ostatní slovníky

Koncem října 1924 zahájil práce na naučném slovníku také obratný a podnikavý obchodník (mistr reklamy) pražský knihkupec a nakladatel Bedřich Kočí. Za hlavního redaktora si vybral ředitele měšťanských škol v Brně Františka A. Šídla. Výsledkem byl **B. Kočího Malý slovník naučný**. Vycházel v letech 1925-29 v sešitovém vydání a dokončen byl jako dvousvazkový. Tiskla jej pražská firma A. Haase. Slovník má 2132 stran (na stránce dva sloupce tisku), formát 17 x 34 cm. Obsahuje kolem 100 000 hesel, definic a odkazů. Lexikografická forma slovníku je typická přemírou zkratk, které šetřily prostor, ale často na úkor čtivosti. Slovník je doplněn výkladem zkratk a návodem k výslovnosti cizích slov. Výrazný je zřetel k potřebám čtenářů. Je zde řada hesel z oblasti tělesné i duševní hygieny, z ochrany zdraví (např. pokyny pro první pomoc v heslech *Krvácení, Oběšení, Utomiti*). Podobný účel sledují informace o formách sociálního pojištění s odkazy na zákonná ustanovení, na příslušné instituce ap. U hesel z oboru zbožiznalství jsou uváděny hodnoty označující normu kvality. Aktuální příručku ze slovníku dělá i zdůraznění problémů po první světové válce: bytová otázka, moderní doprava, eubiotika, eugenika, pacifismus, psychoanalýza, sociální problémy, význam vitaminů, otázky vědeckého

řízení podle metod F. W. Taylora a F. Bunkera Gretha. V duchu redaktorova světového názoru jsou akcentovány momenty soudobého pacifismu jako životního stylu, otázky vegetariánství, abstinence a jejich průkopníků. Velký důraz je kladen na otázky školství a výchovy a není proto náhodou, že nejrozsáhlejším životopisným heslem je *Jan Ámos Komenský*. Klíčové heslo slovníku *Československo* sestavil první profesor zeměpisu na brněnské univerzitě dr. F. Koláček. Na slovníku pracovalo 71 odborníků z Čech, Moravy, Slezska a tehdejší Podkarpatské Rusi. Teologická problematika byla svěřena představitelům katolické církve, československé církve a československého vyznání. Poslední sešit vyšel v roce 1929. Datem vycházení i datem posledního svazku je Kočího slovník prvním naučným slovníkem v Československu.

Encyklopedie československé mládeže pro školu a dům, vycházející v letech 1929-40 slovníkem přímo není, protože je zpracována ve statích a jednotlivých oblastech vědy, techniky, kultury i umění a ne v heslech abecedně seřazených.

Nový velký ilustrovaný Slovník naučný vycházel v nakladatelství Nebeský a Beznoska v Praze v letech 1929-34. Má 22 dílů, z toho 3 svazky dodatků. Při tvorbě slovníku bylo použito Pravidel českého pravopisu z roku 1926. Je v něm užito více českých forem u slov odvozených z cizích jazyků, čímž se liší od jiných současných slovníků. Ve slovníku je patrné a v úvodu 1. dílu dodatků uvedeno, že redakce neměla k dispozici nové světové statistiky a poznatky z posledních sčítání lidí v mnohých zemích. Zajímavostí je odkazová značka o. Poslední, třetí díl dodatků obsahuje seznam přispěvatelů, mezi nimiž jsou i jednotlivá vyslanectví cizích států, československé úřady a “zvláště Bibliografický ústav v Lipsku”. Je rovněž doplněn přílohou *Slovník pseudonymů a kryptonymů v Československé literatuře*. Jeho autorem je vrchní bibliotekář Národního muzea dr. Antonín Dolenský, který byl zároveň vrchním redaktorem Nového velkého ilustrovaného Slovníku naučného. Slovník nebyl příliš oblíben ani uznáván, svou informační hodnotu však má.

Desetisvazkový **Komenského slovník naučný** vyšel v letech 1937-38. Nemá předmluvu, v seznamu osmi pracovníků redakce je na prvním místě uveden Fr. Bednařík z Památníku odboje, na druhém PhDr. Ant. Dolenský, na třetím prof. Jiřina Karasová. Seznam přispěvatelů je velmi různorodý, bez označení, kdo na jakém oboru pracoval. Přislíb daný v prvním díle, že úplný seznam přispěvatelů bude součástí dílu posledního, dodržen nebyl. Slovník vydalo Nakladatelství a vydavatelství Komenského slovníku naučného Praha II., Žitná ul. 13. Ve 2. a 3. dílu slovník zevrubně zpracovává a mapuje Československo.

Kontinuita vývoje novodobé české encyklopedistiky byla přerušena druhou světovou válkou a politickým vývojem v poválečných letech. Proto mezi vydáním posledního dílu (1943) nikdy nedokončeného Ottova slovníku naučného nové doby (dva díly v rukopise byly rozmetány v květnu 1945 v nakladatelství Novina) a prvního dílu první poválečné encyklopedie Příručního slovníku naučného (1962) leží téměř dvacet let bez vydá-

ni jakékoli čs. všeobecné encyklopedie. Přitom právě toto období přineslo ve světě i v Československu řadu pozitivních i negativních změn, nových fenoménů i osobností, které bylo potřebné i žádoucí encyklopedicky zpracovat.

Poznámky:

- 1) Její akcie vlastnili úředníci ministerstva zahraničních záležitostí a čtyři pětiny její produkce ministerstvo odkupovalo za krámskou cenu. Dvoumilionový vklad upsal Orbisu také pražský nakladatel Bedřich Kočí a stal se tak jejím prvním administrativním ředitelem.
- 2) Výběr ze Šaldových hesel byl vydán v Šaldově slovníku naučném v Československém spisovateli v roce 1986. Úplné vydání Šaldových příspěvků by zabralo tři stejně velké knihy.
- 3) Ve stejné době (1896-1904) ve Francii vycházel sedmisvazkový Nouveau Larousse illustré plus 1 svazek Doplňků (1907); 1928-1933 šest svazků

Larousse du XXe siècle (Larousse XX. století) plus 1 svazek Doplňků (1953). Čs. encyklopedistika se Ottoovým Slovníkem naučným stala významnou součástí světové encyklopedistiky a přinášela světu i občanům českého národa informace o historii, kultuře, schopnostech a umu českého národa.

- 4) Není tedy bez zajímavosti, že Masaryk později dodal základní část textu *Československo* do 14. vydání The Encyclopaedia Britannica, které je v dějinách této encyklopedické edice pokládáno za vědecky nejzávažnější, neboť pro ně Albert Einstein napsal hesla *čas a prostor*, Bertrand Russel *filozofické zdůvodnění teorie relativity*, George B. Shaw *socialismus*, Henri Ford *průmysl*, Ernest Rutherford heslo *radioaktivita*, Ferdinand Foch *válečná morálka*, Lev Trockij heslo *Lenin*, Baden Powell *skauting* ap.

Pokračování Historie Čs. Encyklopedistiky (1945-1992) bude publikováno v č. 2/2000.

